

Ірина МІРОНОВА,
доктор історичних наук, доцент кафедри історії,
Чорноморський національний університет імені Петра Могили,
Миколаїв, Україна,
e-mail: ya.Irina761@gmail.com,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3039-742X>,
ResearcherID: X–2454–2019

БОРОВИКОВСЬКИЙ ОЛЕКСАНДР ЛЬВОВИЧ (1844–1905 рр.) – УКРАЇНСЬКИЙ І РОСІЙСЬКИЙ ПРАВОНАВЕЦЬ, АДВОКАТ, НАУКОВЕЦЬ, ПОЕТ

Олександр Львович Боровиковський (1844–1905 рр.) – видатний український та російський юрист, адвокат, прокурор, суддя, цивіліст, криміналіст, сенатор, таємний радник, публіцист, поет. У 1866 р. закінчив юридичний факультет Харківського університету. Юридичну кар'єру розпочав зі служби у Харківському окружному суді, згодом став адвокатом. Працював помічником присяжного повіреного округу Санкт-Петербурзької судової палати, товаришем прокурора Симбірського, Самарського і Санкт-Петербурзького окружних судів, був почесним мировим суддею Верхньодніпровського судово-мирового округу Катеринославської губернії, членом Одеської судової палати, почесним мировим суддею м. Одеси, пізніше призначений помічником статс-секретаря Державної Ради, обер-прокурором Цивільного касаційного департаменту Урядового Сенату, сенатором і таємним радником. Викладав цивільне і кримінальне право в Новоросійському університеті, мав вчене звання професора.

У якості адвоката брав участь у політичних справах революціонерів-народників – «Процесі 50-ти» (1877 р.) і «Процесі 193-х» (1877–1878 рр.), також спеціалізувався на цивільних справах. Основні положення судової реформи 1864 р. висвітлив у ряді практичних і наукових праць, головними з яких є «Закони цивільні з поясненнями за рішеннями Цивільного касаційного департаменту Урядового Сенату», «Статут цивільного судочинства», «Звіт судді», у яких він відстоював гласність судового процесу і пояснював сенс його змагальності.

Як поет був відомий під псевдонімами А. Фет і М. Валентин, прославився нарисом «Жіноча доля по малоросійських піснях», віршами «З українських мотивів», «До судді», «Невідомому богу», «Перший коваль». Завдяки його літературній творчості склався зв'язок між мистецтвом і законом, літературою і юриспруденцією.

Ключові слова: Олександр Львович Боровиковський; судова реформа; адвокат; суддя; прокурор; правознавець; науковець; поет.

Постановка проблеми. Модернізаційні перетворення імператора Олександра II у судовій галузі привели до запровадження важливих нововведень у Російській імперії – чіткої, однакової для всіх частин держави системи судів, інститутів мирових суддів і адвокатури, змагальності сторін у судових процесах, рівності всіх перед законом, гласності, усності. Серед відомих діячів судового відомства того часу (В. Буткова, С. Зарудного, М. Буцковського,

А. Коні, О. Книрима та ін.) виділявся своєю адвокатською, суддівською і науковою діяльністю Олександр Львович Боровиковський – син відомого українського письменника та етнографа Лева Івановича Боровиковського. Його життя – яскравий приклад наполегливої праці і боротьби за ті демократичні принципи та ідеали, які були проголошені судовою реформою 1864 р., але зазнавали змін під впливом контрреформ 1880–1890-х рр.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В імперські часи біографами життя О. Боровиковського були відомий судовий діяч Російської імперії А. Коні¹ та український етнограф І. Павловський². У їхніх нарисах висвітлено переважно адвокатську і суддівську діяльність Олександра Львовича. У радянські часи дослідники основну увагу зосереджували на його літературній творчості, присвяченій захисту революціонерів-народників³. У сучасні роки відомості про О. Боровиковського подано у словникових та енциклопедичних статтях О. Шилохвоста⁴, В. Федорченка⁵, П. Усенка⁶. Однак, усі вони містять короткі біографічні нариси про його життя і діяльність.

Наукові завдання статті. Перспективним напрямом досліджень може бути розгляд нових сторінок життя і діяльності О. Боровиковського на основі його наукових праць і краєзнавчої літератури.

Метою статті є комплексне висвітлення основних періодів життя О. Боровиковського та його судової, наукової і літературної діяльності.

Виклад основного матеріалу. Олександр Львович Боровиковський – видатний юрист, адвокат, прокурор, суддя, цивіліст, криміналіст, сенатор, таємний радник, публіцист, поет – народився 14 (26) листопада 1844 р. в Полтаві у дворянській родині відомого українського письменника і етнографа Лева Івановича Боровиковського (1806–1889 рр.).

Викладацька, наукова і літературна діяльність батька вплинула на долю сина, який згодом і сам присвятив цим заняттям роки. Літературну діяльність Лев Іванович розпочав ще будучи студентом, видавши в 1829 р. баладу «Маруся», написану за мотивами «Світлани» В. Жуковського. Будучи вчителем у Полтавській гімназії, він присвятив свою діяльність збиранню творів народної української словесності і за п'ять років зібрав більше тисячі українських прислів'їв. У цей же час він написав 250 байок, зібрав близько 150 народних пісень і дум та склав український словник. Крім того, за цей період він написав на рідній мові 12 балад і стільки ж дум, перевів сім кримських сонетів і кілька віршів А. Міцкевича, записував народні повір'я, перекази, прикмети, забобони тощо⁷.

Сенсом життя Олександра Львовича була юриспруденція. У 1862 р. він закінчив Харківську гімназію і в 1866 р. юридичний факультет Харківського імператорського університету зі ступенем кандидата, після чого його залишили для підготовки до професорського звання по кафедрі історії російського права. 17 листопада 1867 р. він вступив на службу до Харківського окружного суду на посаду помічника секретаря суду⁸.

¹ Александр Львович Боровиковский // В кн.: *Кони А. Ф.* Отцы и дети судебной реформы. (К пятидесятилетие Судебных Уставов). 20 ноября 1864–1914. Москва : Тип-фия Т-ва И. Д. Сытина, 1914. С. 250–255; Александр Львович Боровиковский (1844–1905) // В кн. : Кони Анатолий Федорович. Собрание сочинений в восьми томах. Т. 5. Москва : Изд-во «Юридическая литература», 1968. С. 158–165.

² *Павловский И. Ф.* Краткий биографический словарь ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII века. Полтава : Типо-литография преемников Дохмана, 1912. 239 с.; *Павловский И. Ф.* Полтавцы: иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители: опыт краткого биографического словаря Полтавской губернии с половины XVIII в. Полтава : Типо-литография преемников Дохмана, 1914. 294 с.

³ *Поэты-демократы 1870–1880-х годов.* Библиотека поэта. Большая серия. Ленинград : Советский писатель, 1968. 784 с.

⁴ Боровиковский Александр Львович // *Шилохвост О.* Русские цивилисты: середина XVIII – начало XX в.: Краткий биографический словарь. Москва : Статут, 2005. С. 23–24.

⁵ Боровиковский Александр Львович // *Федорченко В.* Императорский дом : Выдающиеся сановники : [Энциклопедия биографий]. Т. 1. Москва : ОЛМА Медиа Групп, 2003. С. 149.

⁶ *Усенко П. Г.* Боровиковський Олександр Львович. Енциклопедія сучасної України. URL : http://esu.com.ua/search_articles.php?id=37269 (03.04.2019).

⁷ *Павловский И. Ф.* Краткий биографический словарь ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII века ... С. 24.

⁸ Александр Боровиковский – поэт в судебной мантии // Судебно-юридическая газета. 2012. Вып. 10 (128). 19 марта; *Федорченко В.* Боровиковский Александр Львович ... С. 149.

Модернізаційні перетворення імператора Олександра II у судовій галузі, які принесли в життя нове поняття адвокатури, вплинули на рішення О. Боровиковського стати адвокатом. У 1868 р. він перервав свою науково-педагогічну підготовку і вступив до адвокатури. У 1868–1870 рр. Олександр Львович працював помічником присяжного повіреного округу Санкт-Петербурзької судової палати⁹. У цей час доля звела його з відомим судовим діячем, товаришем прокурора Харківського окружного суду А. Коні. Отримавши призначення в Санкт-Петербург прокурором окружного суду, він запросив О. Боровиковського на посаду товариша прокурора для надання висновків у цивільних справах. «Незважаючи на те, що в мій час, – написав пізніше А. Коні, – склад цивільних відділень був чудовий за знаннями, досвідом і талановитістю більшості товаришів голови і членів, які входили до нього, Боровиковський майже відразу придбав серед них авторитет і повагу»¹⁰.

Подальша кар'єра Олександра Львовича продовжилася в 1870 р. із посади товариша прокурора Симбірського окружного суду, потім в 1872 р. – товариша прокурора Самарського окружного суду, в 1871 р. він був переведений на ту ж посаду в Санкт-Петербург. На посаді помічника прокурора він зміг заробити репутацію розумної людини, можливості якої оцінили по достоїнству¹¹.

О. Боровиковський став одним із відомих адвокатів, у тому числі і по цивільних справах, на рахунок якого було безліч гучних і важких справ. Однак молодому юристу при цьому явно не вистачало особистої свободи. Він знову залишив службу і вступив до лав тепер уже Санкт-Петербурзької адвокатури. Це був сміливий крок. У 1874–1883 рр. він практикував самостійну адвокатську діяльність, яка, однак, почалася з неприємної історії, пов'язаної з грошима. У 1874 р. заарештували за умисний підпал власного млина купця-мільйонера Овсянникова. Він подав до окружного суду і судової палати касаційні скарги. За існуючим тоді законодавством, до справ такого роду повірені не допускалися, і люди, що перебували в суперечці, давали особисті пояснення. Однак скарги Овсянникова були складені так грамотно, що у чиновників судового департаменту не залишилося сумнівів – їх допомагав писати підкований в усіх відношеннях юрист. З'ясувалося, що скарги писав О. Боровиковський. За цю невелику працю він отримав від купця надзвичайний гонорар – 5 тис. крб. Чутки про це сколихнули не лише стан присяжних повірених, а й просту публіку. Колеги висловили «вискочці» несхвалення. О. Боровиковський важко переживав те, що трапилося, навіть прийшов до А. Коні радитися, чи не повернути гроші, щоб уникнути закидів товаришів. Але той відрадив це робити, оскільки повернення суми, «буде, без сумніву, витлумачене як визнання ним, Боровиковським, винності його клієнта». У підсумку Олександр Львович усе ж позбувся цих грошей, внісши їх у благодійний фонд допомоги нужденним студентам.

Ця ситуація незабаром забулася, тож кар'єра О. Боровиковського продовжилася досить успішно. Починаючи з 1875 р., він брав участь у великій кількості гучних і скандальних справ, які зробили його ще більш затребуваним. Так, у цьому році він разом з іншими відомими адвокатами – В. Спасовичем, О. Лохвицьким і О. Язиковим – вів захист довіритель у гучній справі про підроблену духівницю від імені померлого капітана гвардії Седкова. Тут О. Боровиковському вперше довелося зіткнутися зі своїм учителем А. Коні. Адвокат протиставив доводам свого колишнього наставника важливі контраргументи, і його підзахисні були повністю виправдані¹².

У якості адвоката Олександр Львович брав участь у великих політичних справах революціонерів-народників – «Процесі 50-ти» (1877 р.) і «Процесі 193-х» (1877–1878 рр.), де

⁹ Боровиковский Александр Львович // *Шилохвост О.* Русские цивилисты: середина XVIII – начало XX в.: Краткий биографический словарь ... С. 23–24.

¹⁰ Александр Львович Боровиковский // В кн.: *Коні А. Ф.* Отцы и дети судебной реформы ... С. 253–254; Александр Львович Боровиковский (1844–1905) // В кн.: *Коні Анатолий Федорович.* Собрание сочинений в восьми томах ... С. 163.

¹¹ Александр Львович Боровиковский // *Гольдберг Г. А.* Альманах современных русских государственных деятелей. Санкт-Петербург : Тип-фия Исидора Гольдберга, 1897. С. 224; *Білоусько О. А., Мирошниченко В. І.* Нова історія Полтавщини (кінець XVIII – початок XX століття). Полтава : Оріяна, 2003. С. 157.

¹² Александр Боровиковский – поэт в судебной мантии ...

використав свої юридичні і літературні таланти, щоб виправдати політичних злочинців і домогтися для них поблажливості і пом'якшення покарань.

Обидві справи розглядалися у Санкт-Петербурзі в особливій присутності Урядового Сенату. Революціонери-народники обвинувачувались в участі у таємному товаристві, що ставило за мету повалення існуючого порядку в державі, а також у революційній пропаганді і розповсюдженні заборонених творів. «Процес 50-ти» особливий тим, що дав звинуваченим можливість виступити на суді з промовами. У числі осіб, відданих суду, виявилися представники всіх станів: дворяни, міщани, селяни, робітники. Серед засуджених два перших місця Сенат відвів робітнику П. Алексеєву і князю Цицианову. Усі підсудні, крім трьох, були засуджені. Сенат визнав доведеним утворення в Москві у 1875 р. протизаконної організації для повалення в більш-менш віддаленому майбутньому існуючого в державі уряду і приготування до бунту. Обвинувачених, більшість із яких були у віці до 25 років, серед яких налічувалося 16 жінок, засудили до каторжних робіт, до заслання і до позбавлення волі в різних місцях ув'язнення. Терміни каторжних робіт досягали 15 років. Обвинувачені перетворили суд над ними в арену політичної боротьби і революційної пропаганди. У цьому відношенні вони вийшли переможцями, хоча і були засуджені до тяжких покарань¹³.

На думку Віри Фігнер (сестри однієї з обвинувачених Лідії Фігнер), на цьому процесі всі промови захисників були пройняті глибоким співчуттям до підсудних, але все було марно. О. Боровиковський не міг змиритися з думкою, що його підзахисні, які хотіли для свого народу кращої долі, повинні піти на каторгу за свої переконання, і вирішив застосувати засіб, до якого адвокати зазвичай вдавалися у крайніх випадках, – дати справі широкого розголосу.

Уночі після процесу він написав листи найбільш авторитетним і впливовим друзям і знайомим. «Мені дуже, дуже хочеться бачитися з Вами, – повідомляв він А. Коні, – щоб поділитися враженнями процесу про «державних злочинців»... А поки посилаю вірші. Я писав їх, бачачи перед собою одну зі «злочинниць» (Фігнер), якій я з радістю поцілував би ноги, що злочинно ходили босоніж...». Це був вірш «К судьям», який згодом було опубліковано в журналі П. Лаврова «Вперед» (1877 р.).

Одночасно під впливом цього процесу О. Боровиковський написав 15 березня 1877 р. листа Ф. Достоевському: «Без сумніву, Ви будете говорити про цю справу; Ви зобов'язані це зробити. Але з газет Ви дізнаєтеся мало. Чи не побажаєте Ви вислухати мене – очевидця від початку до кінця. Я можу розповісти Вам навіть більше, ніж знають судді, – те, що говорили мені ці чисті серцем каторжанці в тюрмі – «на волі», як другу. Я розповім Вам правду – і, отже, Ви мені повірите». Цілком можливо, що Ф. Достоевський зустрівся з О. Боровиковським. Домогтися такого результату в політичній справі потім не вдалося жодному адвокату¹⁴.

«Процес 193-х» (відомий також під назвою «Великого процесу») відрізнявся від попереднього тим, що царський уряд підбивав у ньому підсумки своєї боротьби з революційними народниками-пропагандистами. Кількість притягнених до дізнання осіб була, за спогадами сучасників, величезною. Жандарми здійснювали арешти у великій кількості міст і населених пунктів Росії. У Санкт-Петербург були звезені заарештовані із 37 губерній. Розслідування справи тривало чотири роки, а судовий розгляд більше трьох місяців – з 18 жовтня 1877 до 23 січня 1878 рр.

Однак, незважаючи на всі старання, зібрані матеріали не дали можливості посадити на лаву підсудних більшість із залучених до дізнання і винести обвинуваченим такі вироки, які цілком відповідали би бажанням уряду. Частина залучених до суду обвинувачувалася в кількох злочинах, але основну масу підсудних звинувачували в належності до політичної організації, що ставила собі за мету повалення існуючого в Російській імперії державного устрою. Таких обвинувачених було 175 осіб. Наступне за чисельністю місце займали обвинувачені в поширенні протиурядової агітаційної літератури – 117 осіб. Але уряд помилився у своїх розрахунках: використовувати «процес 193-х» у своїх інтересах і облити обвинувачених брудом йому не вдалося. Захисники обвинувачених, у тому числі і О. Боровиковський, на

¹³ Гернет М. Н. История царской тюрьмы. В 5 т. Т. 3. Москва : «Государственное издательство юридической литературы», 1952. С. 100–108.

¹⁴ Александр Боровиковский – поэт в судебной мантии ...

самому початку судового засідання заявили протест проти перетворення його в негласний, але добитися нічого не змогли. Із засуджених по цьому процесу кілька осіб були направлені на каторжні центри поблизу Харкова, деякі з них закінчили відбування каторги на Каре. Значна кількість виправданих осіб піддалася адміністративному висланню зі столиці і засланням в різні місця Росії¹⁵. Як писав В. Федорченко: «Не поділяючи все ж таки крайніх переконань народників, О. Боровиковський дуже захоплювався їх моральною стійкістю і щирістю»¹⁶.

Робота Олександра Львовича в якості адвоката дозволила виправдати масу людей, але була зовсім нетривалою. Причиною його уходу стали реформи, яких зазнала система роботи суду. До початку 1880-х рр. в судах остаточно встановилися правила закритості і замовчування політичних процесів. Нові положення і специфіка судової системи не збігалися з принципами та поняттями О. Боровиковського і він знову покинув адвокатуру¹⁷.

У 1878 р. О. Боровиковський був обраний почесним мировим суддею по Верхньодніпровському судово-мировому округу Катеринославської губернії. У 1880 р. він відмовився від професії адвоката і присвятив себе науковій діяльності. Проте, поряд із цим у 1883 р. його взяли членом Одеської судової палати, де він пробув 11 років. У 1887–1894 рр. він викладав на посаді приват-доцента кафедри цивільного права і процесу Новоросійського університету. У 1885 р. обраний почесним мировим суддею м. Одеса¹⁸.

Через кілька років Олександр Львович знову повернувся в адвокатуру, але на початку 1890-х рр. знову покинув її ряди і знову став членом Одеської судової палати і професором кафедри права в Новоросійському університеті. У ці роки його визнали як великого вченого і практичного діяча у галузі кримінального права. У 1894 р. він знову був переведений у Санкт-Петербург на посаду помічника статс-секретаря Державної Ради. З 8 квітня 1895 р. призначений обер-прокурором Цивільного касаційного департаменту Урядового Сенату, а 18 грудня 1898 р. – сенатором того ж департаменту і таємним радником. Ім'я його в ці роки стало символом праведного судді¹⁹.

За свою службу Олександр Львович був удостоєний низки вищих російських орденів – Св. Володимира 2-го ступеня, Св. Анни 1-го ступеня (1900), Св. Володимира 3-го ступеня (1898), Св. Володимира 4-го ступеня, Св. Анни 2-го ступеня (1890), Св. Станіслава 2-го ступеня (1886 р.) і медаллю «У пам'ять царювання імператора Олександра III»²⁰.

Ім'я О. Боровиковського стало символом судді скорого, правого і милостивого. Ці засади судової реформи 1864 р. він втілював у масі судових рішень і науково-практичних статей, написаних на основі багатого суддівського досвіду. Його праці користувалися великою популярністю. Навіть після закінчення адвокатської практики його статті на юридичні теми продовжували видавати на шпальтах газет і журналів.

Варто звернути увагу, що перші наукові дослідження Олександр Львович значною мірою провадив на українському матеріалі, зокрема «Об особенностях гражданского права Полтавской и Черниговской губерний» («Журнал Министерства юстиции», 1867, т. 32), «О правах женщин по законам Черниговской и Полтавской губерний» («Журнал гражданского и уголовного права», 1882, кн. 7)²¹.

¹⁵ Гернет М. Н. История царской тюрьмы ... С. 109–119.

¹⁶ Боровиковский Александр Львович // Федорченко В. Императорский дом : Выдающиеся сановники : [Энциклопедия биографий] ... С. 149.

¹⁷ Александр Боровиковский – поэт в судебной мантии ...

¹⁸ Александр Львович Боровиковский // Гольдберг Г. А. Альманах современных русских государственных деятелей ... С. 224 ; Боровиковский Александр Львович // Шилохвост О. Русские цивилисты: середина XVIII – начало XX в.: Краткий биографический словарь ... С. 23–24.

¹⁹ Павловский И. Ф. Краткий биографический словарь ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII века ... С. 24–25 ; Павловский И. Ф. Полтавцы: иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители ... С. 135.

²⁰ Александр Львович Боровиковский // Гольдберг Г. А. Альманах современных русских государственных деятелей ... С. 224 ; Боровиковский Александр Львович // Федорченко В. Императорский дом : Выдающиеся сановники : [Энциклопедия биографий] ... С. 149.

²¹ Усенко П. Г. Боровиковський Олександр Львович. Енциклопедія сучасної України ...

Головний твір О. Боровиковського «Законы гражданские с объяснениями по решениям Гражданского кассационного департамента Правительствующего Сената» видавався у Санкт-Петербурзі в 1881–1909 рр. У цій праці роз'яснювалися джерела російського цивільного права і процесу за даними касаційної практики. Витримавши кілька видань, ця книга незабаром стала посібником для юристів-практиків. Те ж відноситься й до його «Устава гражданского судопроизводства» (1882), забезпеченому такими ж поясненнями. Крім того, йому належить: «Систематический сборник решений Гражданского кассационного департамента Правительствующего Сената за 1873 и 1878 гг.» (написаний сумісно з О. Книримом), за 1877 р. (разом із В. Герардом) і за 1879 р. (1882)²², «Вступительная лекция к практическому курсу гражданского права» (1887), «В суде и о суде» (1897), «Право на недра земли» (1897), «Новый законопроект об улучшении положения незаконнорожденных детей» (1899), «Печатный лист» (1899), «Экскурсия в область русской речи: Заметки при «первом чтении» законопроекта «Обязательства» (1900), «Брак и развод по проекту Гражданского уложения» (1902), «Конституция семьи по проекту Гражданского уложения» (1902), «Законы 6 августа: Практические замечания судьи» (1905)²³.

Свої суддівські ідеали О. Боровиковський розвинув докладно в книгах, виданих під назвою «Отчет судьи» (1891–1894 рр.), особливо у вміщеній в ній статті «Закон и судейская совесть». Керівним початком діяльності судді він вважав початок справедливості, як найбільш надійний і постійний засіб інтерпретації закону. Розвиваючи це положення, науковець піднявся до ідеалів римської *aequitas* і англійського суду справедливості. «Усі законодавчі ухвали про цивільно-правові відносини, – говорив він, – розраховані на сумлінність і чесність контрагентів... Поруч дві угоди, однакові за зовнішніми ознаками. Обидві вимагають застосування до них одного і того ж закону. Але в одному випадку угода сумлінна і правдива, в іншому – вона лише є замаскованою зловмисністю і брехнею. Залишаючись сліпим рабом букви, а не розуму закону, суддя може потрапити у пастку і, мабуть, буде навіть втішати себе думкою, що виконав свій обов'язок «точним застосуванням» закону. Але такий погляд, очевидно, є хибним: закон не дотриманий, а порушений, – бо застосований до факту не такому, який ним передбачається. Навпаки, суддя сумлінно виконає закон, захистить його від порушення, якщо зніме оманливу маску, виявить вовка під овечою шкірою... Саме в можливості надати захист скривдженому і обманутому – і зробити це в огорожу святості закону – полягає велика привабливість суддівської діяльності, що надихає суддю на його важку працю»²⁴.

О. Боровиковський вчив суддівській творчості на ґрунті індивідуалізації життєвих відносин і боровся з формалізмом і схилянням перед буквою закону, які часто зустрічалися в російському правосудді. У III томі «Отчета судьи», присвяченому «справам мужицьким» він вчив істинним початкам нового процесу, відстоював широку гласність, вимагав публічної наради суддів при винесенні вироку і засуджував звичай вирішувати справу, не виходячи з дорадчої кімнати у зал засідань, коли немає ані сторін, ані публіки.

Закон, за переконанням О. Боровиковського, передбачає, що «сторони знають, які є докази їх прав, і зуміють ці докази представити, а якщо будь-якими доказами вони скористатися не побажають – це їх справа: кожен може захищати своє право лише в тій мірі, в якій бажає». Але такий стан не означає байдужості судді в справі змагання сторін; судді недостатньо мати лише «терплячий характер». «Ні, суддя, – говорив Олександр Львович, – відрізняй того, хто не бажає, від того, хто не вміє. До того, хто не бажає, будь байдужим, а тому, хто не вміє – допомагай. Це святий обов'язок судді. Залишатися байдужим до того, хто бажає, але не вміє захищатися – це не змагальність, а неправосуддя»²⁵. Саме такими були роздуми вдумливого і гуманного судді О. Боровиковського, перевірені його багатим суддівським досвідом. Крім

²² Білоусько О. А., Мирошниченко В. І. Нова історія Полтавщини (кінець XVIII – початок XX століття) ... С. 157.

²³ Шилохвост О. Сенаторы Гражданского кассационного департамента Правительствующего Сената. URL : <https://books.google.com.ua/> (03.04.2019).

²⁴ Боровиковский А. Л. Отчет судьи. Посмертное издание: С предисловием А. Ф. Кони. Т. 1–3. Санкт-Петербург : Тип-фия изд-ва «Правда», 1909. С. 238–239.

²⁵ Боровиковский А. Л. Отчет судьи. Санкт-Петербург : Тип-фия изд-ва «Правда», 1909. Т. 3. VI. Дела мужичьи. С. 27.

названого збірника, йому належить ряд статей із питань цивільного права і процесу, а також нового проекту процесу шлюбного розлучення, надрукованих в старому і новому «Журналах Министерства Юстиции» і в «Журнале Гражданского и Уголовного права»²⁶.

У судочинстві О. Боровиковський виділявся тим, що був юристом широкого профілю та одним з найвідоміших поетів. Судову діяльність він блискуче поєднував із літературним, де він був відомий під псевдонімами А. Фет і М. Валентин. Він дружив із М. Салтиковим-Щедріним, М. Некрасовим та іншими відомими літераторами не тільки як прихильник їх таланту, а й як колега по перу. Як писав відомий російський лікар, письменник, перекладач і літературознавець В. Вересаєв: «О. Боровиковський – у 70-х рр. кращий після Некрасова поет «Вітчизняних записок», дуже несправедливо забутий. Молодь того часу списувала його вірші і вчила напам'ять, а він навіть не видав їх окремою книжкою, ставши згодом великим діячем по судовому відомству і автором спеціальних праць із цивільного права»²⁷.

Перші літературні твори О. Боровиковського, за словами О. Шилохвоста, були нав'язні мотивами українського фольклору, близькі народній поезії і пройняті суспільними мотивами в традиціях М. Некрасова, серед яких: нарис «Женская доля по малороссийским песням» і вірш «Из украинских мотивов». Олександр Львович був також автором вірша у зв'язку зі смертю Ф. Достоевського «31 января 1881 года (детям)»²⁸.

Як поет О. Боровиковський співпрацював із журналом «Отечественные записки» і мав велику популярність у літературному середовищі. У його поетичних творах 1870-х рр. відбився процес революційного бродіння серед молоді, який захопив у цей час і певні кола ліберальної інтелігенції, до якої належав і він сам. Під впливом революційного руху він писав вірші, в основі яких лежали сучасні йому політичні події і діяльність революціонерів. Один із його афоризмів особливо часто повторювали в суспільстві і пресі: «Ти порахував на сонці плями – і прогледів його промені»²⁹.

Широку популярність придбали його вірші «Ессе homo» і «К судьям». Останнє було надруковано без підпису в журналі П. Лаврова «Вперед» (1877, т. V) і потім передруковувалося в інших підпільних виданнях. У цих віршах Олександр Львович спробував намалювати образ революціонера, який бореться за ідеали свободи, добра і справедливості. Але автор надав цьому образу досить густий відтінок релігійності, християнського смирення і всепрощення, що не відповідало реальному характеру діяльності революціонерів-народників. Деякі його вірші відображають пасивну споглядальність позиції ліберала, який вітає зростання революційного руху, але не здатен до активної діяльності та боротьби.

У «Deo ignotus» («Невідомому богу») Олександр Львович стверджував, що він зрозумів ідею «нового бога» революційної молоді, але служити цій ідеї, говорив автор, «я не гідний». Він належав до тієї частини поетів, які, не беручи активної участі в революційній боротьбі народників, поділяли їхні прагнення і намагалися в міру своїх сил відобразити в поетичних творах події, що відбувалися в країні³⁰.

Значного розголосу набув поетичний цикл О. Боровиковського, присвячений соціалістці-пропагандистці В. Фігнер і вперше надрукований М. Драгомановим у додатку до брошури «Детоубийство, совершаемое русским правительством» (Женева, 1877). Його вірші перекладали українською мовою М. Старицький («До судді», 1878), Б. Грінченко («Перший коваль», 1890), П. Грабовський («Христос воскрес!», 1895; «Вилізай, поки мога ще, з твані», 1895). Добірку його художніх творів уміщено в збірнику «Поэты-демократы 1870–80-х годов» (1968)³¹.

За відгуками сучасників, О. Боровиковський був видатним юристом. Як писав про нього його близький друг сенатор А. Коні, ще на початку своєї службової кар'єри «він заявив себе

²⁶ Павловский И. Ф. Краткий биографический словарь ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII века ... С. 24–25.

²⁷ Александр Боровиковский – поэт в судебной мантии ...

²⁸ Боровиковский Александр Львович // Шилохвост О. Русские цивилисты: середина XVIII – начало XX в.: Краткий биографический словарь ... С. 23–24.

²⁹ Александр Боровиковский – поэт в судебной мантии ...

³⁰ Боровиковский Александр Львович // Биографии писателей и поэтов. URL : <http://www.znaniy.com/b/149-borovikovskij-aleksandr-lvovich.html> (30.03.2019).

³¹ Усенко П. Г. Боровиковський Олександр Львович ...

талановитим і знаючим цивілістом. До його блискучих висновків суд став прислухатися з надзвичайною увагою, а сам він став популярною людиною у юридичному і літературному колах. Він був не тільки коментатором і тлумачем наших діючих цивільних законів і дотепним, проникливим критиком громадянського права і проектів його поліпшення, але він був справжнім суддею, чуйним до потреб і скорботи практичного життя. Це пояснюється тим, що все в його натурі і діяльності літературно-юридичній і науково-навчальній... стояло у протиріччі з вузько-формальним і підлячим ставленням до дійсності, до її умов і запитів, і це, разом з яскравою логікою і міцним знанням, не могло не надавати його поглядам особливої ціни і ваги. Слухаючи його висновки у суді і знайомлячись згодом з його поглядами як обер-прокурора Цивільного касаційного департаменту і члена різних законодавчих комісій, доводилося бачити, як у його вустах правда матеріальна, правда життєва виступала назовні, пробиваючи кору формальної і умовної істини. Це була людина, оригінальна в усьому, з живою і дотепною мовою, просякнутою милим малоросійським гумором. Із ним можна було не погоджуватися в деяких питаннях, але ніколи не можна було не віддати справедливості, самостійності та незалежності його поглядів. Наші добрі відносини не уривалися до самої його смерті»³².

Помер О. Боровиковський у Санкт-Петербурзі у віці 62 років. Похований там же на Новодівичому кладовищі³³. На його смерть А. Коні написав: «Він помер, проте, хоча і не молодою, але й не постарілою людиною, раптово, серед жвавої діяльності. Пам'ять про нього буде довго жити серед тих, хто знав його, а майбутнім слугам Судових статутів треба буде вчитися у нього вмінню примиряти тлумачення холодного закону із співчутливим ставленням до умов і тяжкості громадянського побуту»³⁴.

Висновки. Олександр Львович Боровиковський вніс неоціненний вклад в українську та російську історію як грамотний і успішний адвокат, судовий діяч, вчений, який відстоював право на судову творчість, боровся з формалізмом і шаблонним схиланням перед буквою закону, ратував за практичне втілення широкої судової гласності. Завдяки його літературній творчості склався і зміцнів зв'язок між мистецтвом і законом, літературою і юриспруденцією.

REFERENCES

- Aleksandr Borovikovskiy – poet v sudebnoy mantii (2012). *Sudebno-yuridicheskaya gazeta – Forensic Newspaper*, 10 (128). [in Russian].
- Aleksandr L'vovich Borovikovskiy (1844–1905) (1968). In *Koni Anatolii Fedorovich. Sobraniye sochineniy v vos'mi tomakh* (Vol. 5, pp. 158–165). Moskva : Izdatel'stvo «Yuridicheskaya literatura». [in Russian].
- Aleksandr L'vovich Borovikovskiy (1914). In A. F. Koni In *Ottsy i deti sudebnoy reformy. (K pyatidesyatiletuyu Sudebnykh Ustavov). 20 noyabrya 1864–1914* (pp. 250–255). Moskva : Tipografiya Tovarishchestva I. D. Sytina. [in Russian].
- Aleksandr L'vovich Borovikovskiy (1897). In G. A. Gol'dberg In *Al'manakh sovremennykh russkikh gosudarstvennykh deyateley* (p. 224). Sankt-Peterburg : Tipografiya Isidora Gol'dberga. [in Russian].
- Bilous'ko, O. A., & Miroshnychenko, V. I. (2003). *Nova istoriya Poltavshchyny (kinets' XVIII – pochatok XX stolittya)*. Poltava : Oriyana. [in Ukrainian].
- Borovikovskiy, A. L. (1909). *Otchet sud'Y* (Vol. 3). Sankt-Peterburg: Tipografiya izdatel'stva «Pravda». [in Russian].
- Borovikovskiy, A. L. (1909). *Otchet sud'i: Posmertnoye izdaniye: S predisloviyem A. F. Koni* (Vol. 1–3). Sankt-Peterburg : Tipografiya izdatel'stva «Pravda». [in Russian].
- Borovikovskiy Aleksandr L'vovich. *Biografii pisateley i poetov* (n. d.). Retrieved from <http://www.znaniy.com/b/149-borovikovskij-aleksandr-lvovich.html> [in Russian].
- Borovikovskiy Aleksandr L'vovich (2003). In V. Fedorchenko In *Imperatorskiy dom: Vydayushchiyesya sanovniki: Entsiklopediya biografii* (Vol. 1, p. 149). Moskva : OLMA Media Grupp. [in Russian].

³² Александр Львович Боровиковский // В кн. : *Кони А. Ф. Отцы и дети судебной реформы ...* С. 250–254; Александр Львович Боровиковский (1844–1905) // В кн. : *Кони Анатолий Федорович. Собрание сочинений в восьми томах ...* С. 158–164.

³³ Боровиковский Александр Львович // *Федорченко В. Императорский дом : Выдающиеся сановники : [Энциклопедия биографий]* ... С. 149.

³⁴ Александр Львович Боровиковский // В кн.: *Кони А. Ф. Отцы и дети судебной реформы ...* С. 254–255; Александр Львович Боровиковский (1844–1905) // В кн. : *Кони Анатолий Федорович. Собрание сочинений в восьми томах ...* С. 164–165.

Borovikovskiy Aleksandr L'vovich (2005). In O. Shilokhvost In *Russkiye tsivilisty: seredina XVIII – nachalo XX v. : Kratkiy biograficheskiy slovar'* (pp. 23–24). Moskva : Statut. [in Russian].

Gernet, M. N. (1952). *Istoriya tsarskoy tyur'my* (Vol. 3). Moskva : Gosudarstvennoye izdatel'stvo yuridicheskoy literatury. [in Russian].

Pavlovskiy, I. F. (1912). *Kratkiy biograficheskiy slovar' uchenykh i pisateley Poltavskoy gubernii s poloviny XVIII veka*. Poltava : Tipo-litografiya preyemnikov Dokhmana. [in Russian].

Pavlovskiy, I. F. (1914). *Poltavtsy : iyerarkhi, gosudarstvennyye i obshchestvennyye deyateli i blagotvoriteli : opyt kratkogo biograficheskogo slovarya Poltavskoy gubernii s poloviny XVIII v.* Poltava : Tipo-litografiya preyemnikov Dokhmana. [in Russian].

Poety-demokraty 1870–1880-kh godov. Biblioteka poeta. Bol'shaya seriya (1968). Leningrad : Sovetskiy pisatel'. [in Russian].

Usenko, P. H. (n. d.). *Borovykovs'kyi Oleksandr L'vovich. Entsyklopediya suchasnoyi Ukrainy*. Retrieved from http://esu.com.ua/search_articles.php?id=37269 [in Ukrainian].

Shilokhvost, O. (n. d.). *Senatory Grazhdanskogo kassatsionnogo departamenta Pravitel'stvuyushchego Senata*. Retrieved from <https://books.google.com.ua/> [in Russian].

Iryna MIRONOVA,

*Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History),
Associate Professor of the Department of History
of the Petro Mohyla Black Sea National University.*

Mykolaiv, Ukraine,

e-mail: ya.Irina761@gmail.com,

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3039-742X>,

ResearcherID: X-2454-2019

**BOROVYKOVSKYI OLEKSANDR LVOVYCH (1844–1905) –
UKRAINIAN AND RUSSIAN JURISPRUDENT, LAWYER, SCIENTIST, POET**

Oleksandr Lvovich Borovykovskiy (1844–1905) – a prominent Ukrainian and Russian jurispudent, lawyer, prosecutor, judge, civilist, criminalist, senator, secret counselor, publicist, and poet. In 1866 he graduated from the Law Faculty of Kharkiv University. He started his judicial career with the service in the Kharkiv District Court, later he became a lawyer. He worked as an assistant attorney at law of the district of the St. Petersburg Court of Justice, assistant prosecutor of the Simbirsk, Samara and St. Petersburg district courts, was an honorary judge of the Verkhnedneprovsk judicial district of the Yekaterinoslav province, was a member of the Odessa Court of Justice, the honorary judge of the city of Odessa, later he was appointed assistant of the secretary of the State Council, he was the chief procurator of the Civil Cassation Department of the Governing Senate, a senator and a secret counselor. He taught civil and criminal law at the University of Novorossiysk, and had the academic title of professor.

As a lawyer, he took part in the political affairs of the revolutionaries – populists – «The Process of 50» (1877) and the «Process of the 193's» (1877–1878), he also specialized in civil cases. The main theses of the judicial reform of 1864 were highlighted in a number of practical and scientific works, the main of which are «Civil laws with explanations on decisions of the Civil Cassation Department of the Governing Senate», «The Charter of Civil Procedure», «Report of the Judge», in which he defended the publicity of the litigation and explained the meaning of its adversarial proceedings.

As the poet was known under the pseudonym A. Fet and M. Valentin, he became famous for the essay «Women's fate in malorussian songs», for his poems «From ukrainian motives», «To a judge», «To unknown God», «First blacksmith». Thanks to his literary work, there was a connection between art and law, literature and jurisprudence.

Key words: *Oleksandr Lvovich Borovykovskiy; judicial reform; lawyer; judge; prosecutor; jurispudent; scientist; poet.*

Рецензенти: *Котляр Ю., д-р іст. наук, професор;
Левченко Л., д-р іст. наук, професор.*